

Маргарита Жуйкова
mzhujkova@ukr.net

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Україна

СТРУКТУРА СЛОВНИКОВОЇ ДЕФІНІЦІЇ В АСПЕКТІ АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ

Received April,30, 2015; Revised May, 6, 2015; Accepted May, 9, 2015

Анотація. Людське мислення, яке має універсальну природу і не залежить від культурних, історичних, національних чи соціальних чинників, відбивається на всіх формах мовної діяльності. Будь-яка мова антропоцентрична за своєю суттю, оскільки породжена людською свідомістю і не може існувати поза нею. У пропонованій статті зроблено спробу дослідити, як проявляється антропоцентризм у такому специфічному виді текстів, як словникова дефініція. Розглянуто дефініції лексем, що позначають біологічні об'єкти, сприйняті людиною на індуктивно-емпіричному рівні (слон, вовк, лисиця, яблуко, груша, плід тощо). Особливість їх семантичної структури полягає в тому, що в ній міститься центральна зона (інтенціонал) з мінімальною кількістю ознак та велика периферія (імплікаціонал), куди входять необов'язкові, ймовірнісні ознаки, за своїм походженням переважно емпірично-перцептивні. Показано, що більшість дескриптивних ознак біологічних об'єктів (тварин, рослин, плодів), які вводяться в словникові тлумачення, вибрані саме з периферії концептуальних структур, а тому вони не мають обов'язкового характеру і не можуть служити для ідентифікації об'єкта, позначеного словом. Тим самим спростовується положення лексикографії, згідно з яким тлумачення слова має містити лише мінімум розрізнявальних ознак позамовного об'єкта. На прикладах вживання лексем «яблуко» та «apple» в художній літературі продемонстровано, які саме параметри цього плода виявляються релевантними для носіїв української та англійської мови. Важливо відзначити, що лексикографи-практики, формуючи дефініцію для лексеми «яблуко / apple», інтуїтивно відбивають в ній ті ознаки, які виявлені нами як релевантні на основі аналізу вживань цих слів. Це означає, що «наївні» дефініції справді корелюють із структурами свідомості і можуть розглядатися як відбиття когнітивної діяльності людини.

Ключові слова: антропоцентризм, словникова дефініція, ядро лексичного значення, периферія лексичного значення, дескриптивна ознака.

Marharyta Zhuykova. Structure of a Dictionary Definition in Terms of Anthropocentrism

Abstract. The human thinking, which has a universal nature and does not depend on cultural, historical, national or social factors, impact on all forms of human speech activity. Any language is anthropocentric in its nature due to the fact that it is generated by the human consciousness and cannot exist beyond it. In the proposed article the attempt is made to investigate how anthropocentrism manifests itself in such a specific kind of texts as dictionary definitions. The definitions of lexemes which denote biological objects perceived by humans on inductive and empirical level (elephant, wolf, fox, apple, pear, fruit, etc.) were studied. The specific feature of their semantic structure lies in the fact that it contains the central zone (intensional) with a minimum number of features, as well as the large periphery (implicational) which includes optional, probabilistic features, mainly empirical perceptual in their origin. It is shown that most descriptive features of biological objects (animals, plants, fruits) introduced into the dictionary definition are selected from the periphery of conceptual structures, and therefore they are optional

and cannot be used to identify the object denoted by the word. Thus the statement in lexicography according to which the definition of the word should only contain the minimum of distinguishing features of an extra-linguistic object is refuted. Providing the examples of the usage of lexemes яблуко and apple in fiction it was demonstrated what exactly parameters of this fruit prove to be relevant for native speakers of Ukrainian and English. It is important to note that practical lexicographers while creating the definition for the lexeme яблуко/ apple intuitively reflect in it precisely those features which we identified as relevant by analyzing the usage of these words. That means that definitions indeed correlate with the structures of consciousness and may be studied as the reflection of cognitive activity of a human.

Keywords: *anthropocentrism, dictionary definition, nucleus of lexical meaning, periphery of lexical meaning, descriptive feature.*

Жуйкова Маргарита. Структура словарной дефиниции в аспекте антропоцентризма

Аннотация. Человеческое сознание, имеющее универсальную природу и не зависящее от культурных, исторических, национальных или социальных факторов, отражается на всех формах языковой деятельности. Любой язык антропоцентричен по своей сути, так как порождается человеческим сознанием и не может существовать вне человека. В предлагаемой статье сделана попытка показать, как проявляется антропоцентризм в таком специфическом виде текстов, как словарная дефиниция. Рассмотрены дефиниции лексем, обозначающих биологические объекты, воспринимаемые на индуктивно-эмпирическом уровне (слон, вовк, лисица, яблуко, груша, плід и под.). Особенность их семантической структуры состоит в том, что в ней выделяется центральная зона (интенционал) с минимальным количеством признакою и обширная периферия (импликационал), куда входят необязательные, вероятностные признаки, по происхождению в основном эмпирически-перцептивные. Показано, что большинство дескриптивных признаков биологических объектов (животных, растений, плодов), которые вводятся в словарные толкования, выбраны из периферии концептуальных структур, а поэтому они не имеют обязательного характера и не могут служить для идентификации объекта, обозначенного словом. Тем самым опровергается положения лексикографии, согласно которому толкование слова должно содержать лишь минимум различительных признаков внеязыкового объекта. На примере употребления лексем «яблуко» и «apple» в художественной литературе показано, какие параметры этого плода оказываются релевантными для носителей украинского и английского языков. Важно отметить, что лексикографы-практики, строя дефиницию для лексемы «яблуко / apple», интуитивно отражают в ней те признаки, которые были выявлены нами как релевантные в ходе анализа употреблений этих слов. Это означает, что «наивные» дефиниции действительно коррелируют со структурами сознания и могут рассматриваться как отражение когнитивной деятельности человека.

Ключевые слова: *антропоцентризм, словарная дефиниция, ядро лексического значения, периферия лексического значения, дескриптивный признак.*

Одним з найважливіших завдань сучасної лінгвістики є виявлення та опис механізмів взаємодії мови та людського мислення, яке має універсальну природу і не залежить від культурних, історичних, національних чи соціальних чинників. Загальновизнаним фактом є існування спільних (універсальних) основ перцептивної та когнітивної діяльності всіх представників людського роду, що втілюється в свідомості у формі так званого «універсально-предметного коду» (термін М. Жинкіна (1958)). На численному мовному матеріалі показано, що будь-яка мова антропоцентрична за своєю суттю, оскільки породжена людською свідомістю і не може існувати

поза нею. Антропоцентризм мови дослідники вбачають передусім у пріоритетній номінації тих об'єктів, якостей, відношень, дій та станів, які є релевантними для соціуму та окремої людини, а також у формуванні та кодуванні прагматичних (емоційних, експресивних, оцінних) змістів, джерелом яких є людина як носій колективної свідомості та член лінгвокультурної спільноти. Проте очевидно, що антропоцентризм має пронизувати як мовленнєву діяльність людини у всіх її проявах, так і глобальну структуру будь-якої мови у всіх її підсистемах. Ми вже мали нагоду обговорювати питання про незалежний антропоорієнтований «конструкт», наявний у семантичній структурі деяких предикатів, який не усвідомлюється не лише носіями мови, а й почасти її дослідниками (Zhuukova 2005). Звернімося до питання про те, як антропоцентризм проявляє себе у змісті та структурі дефініцій тлумачних словників. Дефініції, чи експлікації лексичного значення, є стовідсотковим продуктом людської свідомості і тому можуть стати цікавим об'єктом психолінгвістичного дослідження.

Питання про те, що слід розуміти під лексичним значенням слова, обговорюється лінгвістами протягом значного часу. Всі дослідники сходяться на тому, що це інформація про позамовний світ, «прив'язана» до мовного знака. Див. визначення В. Гака: «Лексичне значення – зміст слова, який відбиває у свідомості і закріплює в ній уявлення про предмет, властивість, процес, явище і т. ін.». Обговорюючи співвідношення поняття та лексичного значення, В. Гак категорично зазначає, що останнє «включає лише розрізнявальні ознаки об'єктів» (Gak 1998:262). Проте досі в лінгвістів нема задовільної відповіді на питання, що слід вважати «розрізнявальними ознаками», яким способом їх виокремлювати серед масиву численних ознак поняття (концепту) і хто, зрештою, може вирішити, чи в лексичне значення не потрапити часом якісь зайві «нерозрізнявальні ознаки». Той факт, що вимога, яку висуває В. Гак до лексичного значення, в лексикографічній практиці не може бути реалізована, чітко демонструють дефініції тої ж самої лексеми у різних тлумачних словниках тої ж самої мови (не беремо до уваги, очевидно, ті прикрі випадки, коли укладачі словників просто переписували чи калькували зміст статей з інших словників, не утруднюючи себе справді тяжкою інтелектуальною працею). З активним розвитком когнітивної лінгвістики увага дослідників перемістилась на концептуальні структури, і тому проблеми, пов'язані з осмисленням лексичного значення як явища (теоретичний аспект) та його формулюванням (практичний аспект) ніби відійшли на задній план, проте не стали менш важливими.

Зупинимося лише на одному питанні, які входить у коло нез'ясованих і потребує розгляду. Йдеться про структурування лексичного значення у лексем, які називають конкретні об'єкти живого світу. Свого часу російський дослідник М. Нікітін, окреслюючи у праці «Основи лінгвістичної теорії значення» труднощі експлікації лексичного значення у частини конкретної іменної лексики, доволі точно і влучно описав причини таких труднощів (Nikitin 1988). На жаль, його ідеї не отримали достойного продовження у лінгвістичних розвідках з питань лексичної семантики і лексикографії. На

нашу думку, висловлені автором спостереження мають важливе значення для розуміння специфіки сприйняття світу та кодування людиною позамовних явищ. Передусім слід відзначити, що М. Нікітін поділяє погляди своїх попередників (К. Льюїс, Р. Карнап, Й. Стернін) щодо «нерівноцінності» видів понятійної інформації, яка відбивається у лексичному значенні слова, наявність в ній центральної та периферійної зон. Цей поділ відповідає польовій організації змістових компонентів у структурі концепту. Центральну зону лексичного значення, чи його інтенціонал, засновану на базових, невід'ємних ознаках концепту, оточує периферійна зона, імплікаціонал, що містить значно більше семантичних ознак. Природа останніх емпірична, ймовірнісна, стохастична, безпосередньо пов'язана з чуттєвим досвідом людини. Особливо це стосується лексики, яка відображає концепти, що сформовані завдяки безпосередньому перцептивному сприйняттю і базуються на індуктивно-емпіричному узагальненні.

Будь-якій ознаці периферійної зони лексичного значення таких слів (стохастизмів, як їх називає М. Нікітін) притаманна певна міра ймовірності, з якою ознака може виявитися у семантичній структурі. М. Нікітін зазначає, що в семантиці стохастизмів нема «жорсткої границі між інтенціональними та імплікаціональними ознаками. В інтенціоналі чітко визначаються лише родові ознаки (гіперсема), тоді як видові, диференційні ознаки (гіпосема) не можна встановити з певністю» (Nikitin 1988:64). Як приклад автор наводить словникову дефініцію слова *слон* із словника В. Даля: «известное огромностью своею животное жарких стран», де ознаки “розмір” та “місце поширення”, очевидно, не мають статусу необхідних і не вичерпують змісту лексичного значення, їхнє місце швидше серед периферійних ознак, а не в ядрі. Тим більше очевидно, що вони, і тільки вони, не можуть вважатися «розрізнявальними ознаками» лексеми *слон*. Це підтверджується даними інших словників, які, як правило, вказують у дефініціях інші зовнішні ознаки слона. Пор. визначення лексеми *słoń* у словнику польської мови: “zwierzę z rodziny o tej samej nazwie (Elephantidae), z rzędu trąbowców, największy roślinożerny ssak lądowy o masywnej budowie ciała, pokrytego bezwłosą, pomarszczoną skórą, o słupowatych nogach, głowie z długą chwytną trąbą, będącą narządem powonienia i z 2 potężnymi siekaczami w szczęce górnej, rosnącymi przez całe życie, zwanymi potocznie kłami (dostarczającymi tzw. kości słoniowej); do dziś utrzymały się 2 gatunki: słoń afrykański i słoń indyjski” (SJP). Крім енциклопедичної інформації про те, що до нашого часу дожили два види: індійські та африканські слони, дефініція містить вказівки на а) масивну будову тіла, б) зморщену шкіру, що не має волосяного покриву, 3) товсті ноги, г) довгий хобот, г) два ікла. До того ж користувачам повідомляється, що ікла, розташовані у верхній щелепі, ростуть у слонів протягом усього життя і служать джерелом так званої слонової кістки. Отже, питання про те, яке з двох визначень краще: лаконічне зі словника В. Даля чи розлоге із словника польської мови, виглядає взагалі погано поставленим, бо це проблема не лінгвістики, а вподобань і смаків.

Серед об'єктивних труднощів, які ускладнюють опис конкретних лексем – назв об'єктів живої природи, слід назвати прийнятій багатьма лексикографами принцип редуціонізму, тобто мінімізації дескриптивних ознак. Його застосування призводить до того, що в дефініцію потрапляють надто узагальнені параметри, які не дозволяють ідентифікувати лексему за поданим тлумаченням. Наприклад, лексема *каштан* тлумачиться в найбільшому словнику російської мови як “дерево сем[ейства] буковых // Плод этого дерева светло-коричневой окраски” (SSRLJ:897). З іншого боку, намагання подати в дефініції різноманітні дані про сигніфікат насичує лексикографічне джерело зайвою інформацією енциклопедичного типу і випадковими дескриптивними параметрами.

Деякі лексикографи, усвідомлюючи необхідність введення в дефініцію біологічних об'єктів таких ядерних ознак, які мали би ідентифікаційну силу, охоче спираються на біологічну таксономію Карла Ліннея і подають у тлумаченні латинську назву рослини чи тварини. Наприклад, сучасний польський словник тлумачить назву дерева *śliwa* таким чином: “*Prunus*, drzewo lub krzew z rodziny różowatych, o jadalnych owocach; uprawiane w wielu odmianach, głównie w strefie klimatu umiarkowanego” (SJP). Після цього залишається тільки сказати, що *сливка (śliwka)* – це плід сливи (“owoc śliwy”). Очевидно, це не розв'язує проблему експлікації семантики слова, однак служить дуже добрим індикатором труднощів, які постають при спробах незалежного лексикографічного тлумачення лексем на позначення фруктів чи тварин.

Приймаючи факт неможливості з певністю виокремити ядерні ознаки у слів-стохастизмів, можна ставити питання про набір компонентів, які складають периферію їх лексичного значення. Як зауважує М. Нікітін, «інформація про денотат, яку слово несе в тексті, складається з двох частин: обов'язкових інтенціональних ознак і певної кількості імплікаціональних ознак, які актуалізуються контекстом» (Nikitin 1988:61). Якщо проаналізувати достатньо велику кількість контекстів, можна не тільки виявити набір периферійних ознак, а й встановити їх ієрархію, вибудувати певну частоту, з якою вони з'являються в мовленні.

Продемонструємо це на прикладі української лексеми *яблуко* та її англійського відповідника *apple*, які позначають прототиповий для європейської культури фрукт. Дефініції, подані у словниках, як правило, обмежуються мінімальною чи незначною кількістю ознак, наприклад: «Яблуко. Плід яблуні (переважно кулястої форми)» (SUM 11:619). «Apple. A round fruit with shiny red or green skin and firm white flesh» (OALDCE 1:37).

Периферійні ознаки лексичного значення (вони ж є концептуальними ознаками) можна виявити різними способами, зокрема, в ході асоціативного експерименту. Ми звернулися до іншого прийому дослідження й обстежили контексти, в яких вживаються слова *яблуко* та *apple*. Джерелом англійського матеріалу стали тексти художньої літератури, вибрані з Corpus of Contemporary American English, а українські контексти добирались із нашої власної електронної бібліотеки творів української літератури (XIX-XXI ст.).

Досліджуючи таким чином семантику лексеми, ми спираємося на явище семантичного узгодження. Воно полягає у наявності у двох слів, що утворюють семантично правильну синтагму, принаймні одної спільної (інтегральної) семи. З виявлених контекстів (загальною кількістю коло 1600) було виділено більш ніж 50 ознак відповідного концепту, які можна вважати семантичними ознаками периферійної зони лексичного значення.

Периферійні ознаки лексеми *яблуко* / *apple* виявились достатньо добре прописаними у контекстах обох мов. Ми об'єднали їх у дві великі групи:

– «фізичні властивості яблука, яблуко як біологічний об'єкт» (колір шкірки, запах, міра досягності, час досягання, смак, розмір, форма, наявність насіння, соковитість, дозрівання на дереві, здатність падати з дерева, гнити, пошкоджуватися хробаками та інші);

– «яблука і люди» (використання яблук в їжу в сирому вигляді, а також частування когось чи дарування; збирання яблук; приналежність яблук певній особі, охорона яблук, їх крадіжка, купівля; зберігання яблук; наявність сортів, що їх вивели люди; дії з яблуками, спрямовані на їхнє збереження на довший час; використання в кулінарії, цінність яблук як харчового продукту тощо).

Певна повторювальність цих ознак може служити підставою для включення їх до ближчої периферії лексичного значення. Очевидно, що саме вони мають високу релевантність для носіїв мови і виділяються серед масиву інших перцептивних та абстрактних ознак.

Крім того, з контекстів можна виокремити велику групу ознак, які утворюють маргінальну зону лексичного значення, оскільки характеризують яблука не як плід яблуні, а яблука як фізичний об'єкт, який може бути переміщений у просторі, покладений у якийсь контейнер, схований, видалений із людської сфери (викинутий як непотріб), нагрітий, розрізаний і тощо; об'єкт, який має вагу і падає донизу; який людина може сприймати різними органами відчуттів тощо. Зрозуміло, що такі ознаки не є диференційними для яблука.

Окрему групу контекстів склали такі, в яких чітко виявляється культурна роль яблук у певних традиціях (наприклад, в українських текстах – згадки про свячення яблук на Спаса, старий звичай класти яблука в домовину; в українських та англійських – відсилка до прецедентних текстів, зокрема до біблійного переказу про Єву, яка зірвала заборонене яблуко, тільки в англійських – відсилка до легенди про Вільгельма Телля, який змушений був стріляти в яблуко, що лежало на голові його сина). Їх кількість у загальному масиві незначна.

Зіставляючи концептуальні ознаки, виведені із контекстів, із словниковими дефініціями, отримаємо цікаву картину. Лише одна ознака, яка належить до групи «яблука і люди», потрапляє до словників, і це ознака «їстівне». Інколи вона може бути прописана у центральній зоні тлумачення (“a round, firm, fleshy, *edible* fruit with a green, yellow, or red skin and small seeds”), однак частіше вводиться латентно, через вказівку на те, що яблуко – це плід (*плід* визначається як ‘соковита їстівна частина деяких рослин’). Решта ознак з тих, які зазвичай подаються у дефініціях, стосуються фізичних та біологічних

властивостей яблук (соковитість, колір шкірки та м'якуша, куляста форма, наявність насіння та деякі інші), наприклад, "...the fruit of this tree, having red, yellow, or green skin and crisp whitish flesh" (CED). Вельми важливим нам уявляється і той факт, що лексикографи-практики, формуючи дефініцію для лексеми *яблуко* / *apple*, інтуїтивно відбивають в ній саме ті ознаки, які виявлені нами як релевантні на основі аналізу вживань цього слова в художніх текстах. Це означає, що «наївні» дефініції справді корелюють із структурами свідомості і можуть розцінюватися як відбиття когнітивної діяльності людини (звичайно, це не стосується тих словників, де словникові статті наповнено енциклопедичною інформацією про об'єкт).

Постає питання, які з дескриптивних ознак лексеми *яблуко* можуть претендувати на роль диференційних і служити для вирізнення цього об'єкта із класу фруктів. Порівнявши їх з словниковими ознаками, скажімо, лексем *слива* чи *груша*, ми знайдемо несуттєві відмінності, які стосуються кольору та форми плодів, а також форми кісточки, пор.: *pear* – "a yellow or green fruit that is narrow at the top and wide at the bottom" (OALDCE), *plum* – "a soft round fruit with smooth red or purple skin, sweet flesh a large flat seed inside" (OALDCE). Виходить, що більшість ознак можна сприймати як інтегративні (і яблуко, і груша – жовтого чи зеленого кольору, і яблуко, і слива – круглої форми, у всіх плодів – соковитий м'якуш), а не як диференційні. Власне, йдеться про емпірично-перцептивні ознаки, які виокремлені із цілісно сприйнятого об'єкта (яблука, груші чи сливи) і вербалізовані ізольовано від цілісного сприйняття. Щоб створити «концептуальний портрет» фруктів, потрібно включити в нього таку інформацію, яка в принципі не вербалізується (дані про смак, вагу, типовий розмір відносно руки людини, про тактильні відчуття від шкірки чи м'якуша тощо). Вербалізовані ознаки, які потрапляють у словники, є блідим відображенням наочно-чуттєвого образу, а тому, як справедливо зауважив М. Нікітін, дефініція не може досягнути своєї мети – ідентифікувати позамовний об'єкт.

Отже, тлумачення лексем на позначення біологічних об'єктів, а також великої групи іншої стохастичної лексики наштовхується на значні труднощі, природа яких криється в особливостях людського мислення та сприйняття явищ світу. Лексикографічна практика, яка спрямована на пошуки дескриптивних ознак, призначених для ідентифікації об'єктів і явищ, відбиває пізнавальну діяльність людини, якій притаманні загальні процедури ідентифікації, порівняння, узагальнення, структурування та ін. На жаль чи на щастя, словникова дефініція як продукт діяльності людини, хоча і є результатом її «тренованої інтроспекції», не може вийти за ті межі, які ставить антропоцентризм.

Список літератури

References

1. Gak, V. (1998). *Leksicheskoje Znachenije [The Lexical Meaning]*. In: Bol'shoj Lingvisticheskij Slovar'. Moscow, 262–265.
2. Nikitin, M. (1988). *Osnovy Lingvisticheskoy Teorii Znachenija [Fundamentals of the Theory of Linguistic Meaning]*. Moscow: Vysshaya Shkola.

3. Zhinkin, N. (1958). *Mekhanizmy Rechi [Mechanisms of Speech]*. Moscow: Academy of Pedagogical Sciences.
4. Zhuykova, M. (2005). Objectivity in the description and analysis of cultural phenomena: Some thoughts. *Forum of Anthropology and Culture*, 2, 117–121.

Sources

1. CED – *The Collins English Dictionary*. Retrieved from <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>.
2. OALDCE – Hornby, A. S. (1982). *The Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Vol. 1–2. Moscow.
3. SJP – *Słownik Języka Polskiego*. Retrieved from <http://sjp.pwn.pl/>.
4. SSRLJ (1950–1967) – *Slovar' Sovremennogo Russkogo Literaturnogo Yazyka*. Moscow-Leningrad: Academy of Sciences of USSR.
5. SUM (1970–1980). *Slovnyk Ukraïnskoiï Movy*, Kyiv: Academy of Sciences of Ukraine.